

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 821.161.2'06-12.09

DOI <https://doi.org/10.31652/3041-1084-2024-4-09>

«Небо єднати з полем... »

Павлюк Ігор. БУТ. Історія України у драматичних поемах. Харків: Майдан, 2024. 312 с.

«To Unite the Sky with the Field...»

Pavliuk Ihor. BUT. The History of Ukraine in Dramatic Poems. Kharkiv: Maidan, 2024. 312 p.

Білоус Петро Васильович

доктор філологічних наук, професор

orcid.org/0000-0001-7487-6230

Підзаголовок нової книги Ігоря Павлюка «Бут» спонукає на теоретичний роздум про жанр драматичної поеми. Як відомо, цей жанр синтезує драму й лірику, зображує конфлікт, гостру боротьбу ідей, тяжіє до романтики й фантастики, пропонує місткі метафори та символи, філософські узагальнення. У таких поемах є різноманітні персонажі, які й виражають головні ідеї твору, надають певного соціального чи національного колориту розвитку подій, а їхні репліки або монологи концентровано формулюють ключові сентенції чи афоризми.

У книзі Ігоря Павлюка лише один твір названо драматичною поемою («Остання тризна»), а інші — «драматизовані поеми». Таке жанрове визначення належить автору, котрий, можливо, в нього вклав ключове поняття «поема», яка є драматизованою, тобто оформленою певним чином, передусім у ній наявні дійові особи, що для звичайної поеми не властиво. Звичайна поема — ліро-епічний віршований твір, у кому може бути сюжет, наративне начало (оповідність), образи-персонажі, котрі формально не виділяються, як у драматичному творі. Отже, маємо авторське визначення своїх творів, і в цьому сенсі немає підстав висловлювати поетові зауваження. Він так бачить свій твір — *драматизована поема*.

Загалом, українській літературі не пощастило на драматичні поеми, вони тут зустрічаються доволі рідко. Так, віршові драми писалися в Україні ще у XVII-XVIII ст., і це відповідало настановам давніх поетик, основним джерелом яких є «Поетика» Аристотеля (віршами писали свої драми давні греки). У нас драматична поема утвердилася завдяки творчості Лесі Українки («Бояриня», «Оргія», «Лісова пісня» та ін.). Започатковану традицію продовжили М. Семенко, І. Кочерга, І. Драч, Ліна Костенко. І це, власне, майже все. Тож Ігор Павлюк не лише підхопив традицію, а й вніс у цей жанр свої теми і власний авторський почерк, адже знаємо його як одного із провідних поетів сучасної України.

Друга зачіпка, яка спонукає до теоретичних рефлексій, — означення драматичних поем як історичних («історія України»). На історичні поеми українська література щедра: варто згадати хоч би твори Т. Шевченка, І. Франка, Олександра Олеся, П. Тичини, Д. Павличка. Сув'язь «поезія та історія» викликає чимало асоціацій та міркувань, адже поетичне проникнення у пласти історії, у вузлові та епохальні історичні події та зрушення — благодатний матеріал для творчості. Осмислення історії засобами поетичного слова надає творові романтичного колориту, увиразнює історичну проблематику, наближає минуле до сьогочасних проблем у житті суспільства та окремої особистості.

Усе це бачимо в книзі «Бут», у якій історичний діапазон досить розлогий — від часів язичництва й перших руських князів до проголошення незалежності України. Погляд поета охопив понад тисячолітній період непростой, драматично-трагічної, виняткової історії.

На тому історичному обрії яскраво видніються дві постаті — княгині Ольги та князя Володимира Святославовича. І це не випадково, адже їхні імена історики пов'язують із важливими змінами в історії Русі, а православна церква — із хрещенням Руської землі. Яку ж концепцію обрав для тлумачення цих знакових постатей Ігор Павлюк?

Драматизована поема «Регентка» (регент у монархічні часи — в.о. глави держави) присвячена Ользі. Літературний образ княгині досить добре опрацьований у нашому письменстві. Започаткований «Повістю минулих літ», він поступово перетворився у міф, оповитий художніми домислами та сакральним ореолом. «Біографічний час» Ольги дуже швидко злився з агіографічним, і вже в XII ст. виникає проложне житіє,

яке вславляє княгиню як святу. У XVI ст. з'являється її поширене житіє. Дмитро Туптало у «Книзі житій святих» на поч. XVIII ст. доводить агіографічний нарис про Ольгу до досконалості. А ще ж були коротші чи ширші згадки про Ольгу у «Слові про Закон та Благодать» Іларіона, «Кройниці» Ф. Софоновича, «Літописці» Л. Боболінського. Ім'я Ольги зринає і в західноєвропейських джерелах X — XII ст.: у книзі Костянтина Багрянородного «Про церемонії візантійського двору», у хроніках, які розповідають про подорож княгині до Царгорода, до німецького імператора Оттона I. «Сага про Олафа Трюнгвассона» (X ст.) розповідає, як її герой потрапив до країни Гардаріки (тобто Русі), де його виховував конунг Вальдемар та його дружина (неточність) Аллогія (видозмінене ім'я Ольги).

Про особу Ольги було й досі є чимало суперечок у науковій літературі. Проте дослідники сходяться на тому, що образ княгині контамінований із історичних, епічних, міфологічних елементів й остаточно вибудований за схемою християнського життя, яке, з одного боку, вставлене в державно-церковне буття Русі, а з другого — акумулює в собі морально-етичний ідеал «мудрої правительки, першої та справжньої християнки на наших землях».

Ігор Павлюк обирає для своєї поеми загальновідоме житіє Ольги, яке і досі популяризується, але натомість пересічний читач або слухач зовсім не відають її «літописної біографії», зокрема епізоду про те, як вона жорстоко помстилася древлянам за справедливе убивство її чоловіка Ігоря. Залишаються відкритими питання про етнічне походження Ольги та обставини її хрещення у Константинополі, де вона, ймовірно, ніколи не була. Офіційна історіографія та церковна агіографія витворила з неї святу.

Сакральний час святої Ольги поділяється у поемі на два відтинки: її язичницьке минуле і християнське теперішнє. У мене є сумнів, чи була Ольга слов'янкою (у неї варязьке ім'я, яке походить від скандинавського *helgi* — вовчиця) і чи дотримувалася вона звичаїв полян, древлян чи радимичів. Проте у поемі вона і слов'янка, і язичниця, і привезена до Києва Ігорем, який, за літописом, був ще дитиною. І це не єдина неув'язка в літописі. Але для художнього твору це не має значення. Після розправи над древлянами Ольга взяла собі у служниці доньку древлянського ватажка Мала, якого нібито таємно кохала (художній домисел).

Зрештою, тут можна і зупинитися та не відтворювати сюжетну канву поеми: маємо ж справу із художнім твором, де допускається домисел і вимисел. Слушно буде поставити запитання: автор хоче ще раз переказати історію Ольги чи поставити перед читачем проблему? Вірогідним видається друге. Гадаю, автора у цьому творі цікавила не так особистість Ольги, як проблема психологічного переходу, трансформації — від язичницьких уявлень до християнського світогляду і світорозуміння. І оце, мабуть, квінтесенція поеми. Заміна однієї віри іншою — надто складний процес, який пройшла не тільки Ольга, а й уся руська спільнота. Ставши християнкою, вона позбулася своїх гріхів (хижацька, вовча розправа над древлянами чого варта!)? Її прощено? Дуже сумніваюся у цьому християнському догматі. Та й княгиня (регентка) у своєму заключному монолозі рече: «Моя заслуга — це моя вина». І виправдовується: «Я до Христа народу не тягну. Іду сама». Автор вважає, що в неї «святі гріхи», бо «все одно хтось мусить починать учить щастя плем'я чи народи». Щодо «вчити щастя» я б посперечався з автором. Ба більше: мені здається, що автор сам спробував услід за Ольгою пройти шлях до Бога, і це не примха, а серйозний світоглядний вибір.

Концептуально ця поема близька до іншої — «Володимир-Василій», про князя, котрий прийняв християнства не лише індивідуально (це епізод є чи не центральним у творі), а й охрестив усю Русь. Це доволі відома історія, з якої, мабуть, і розпочинався наш першолітопис — «Повість минулих літ». Але й тут літописці (Нестор був лише редактором, упорядником літопису, який творився протягом ста літ) зважено виклали біографію Володимира, яка згодом зазнала агіографічної обробки, внаслідок чого випали «небажані» епізоди із життя святого.

Життя Володимира, як і його бабусі Ольги, також розпадається на дві частини — язичницьку й християнську. Перша частина виписана Ігорем Павлюком доволі колоритно. Коли народився Володимир (не приховується, що він позашлюбний син ключниці Малуші та молодого Святослава, якого народила Ольга від Ігоря десь у 60 літ — ще одна неув'язка чи свідомо помилка у літописі), то були присутніми жреці, які проголошували замовляння. Автор по-літературному майстерно стилізує цей архаїчний жанр, відтворює колорит обрядово-ритуальних

дійств. Незважаючи, що його бабця Ольга була вже християнкою, він прагне йти «з Ярилом, а не з Христом».

У поемі вдалим є художній прийом, коли у сюжетну лінію вводяться міфічні істоти — Чортеня та Ангеля, що можна розуміти символічно: тьма — світло, зло — добро. От ці химерні персонажі і борються за вибір Володимира. Так, це ще один твір про екзистенціальний вибір, це ще одне художнє зображення психології переходу чи трансформації, коли язичник Володимир зважується охреститися (цьому ключовому моменту у поемі присвячено яву третю).

Автор не показує це як спонтанне рішення князя, а наводить декілька епізодів, які розкривають причини його переходу в іншу віру. Висловлюється припущення, що мати Володимира Малуша, яку син дуже любив, була християнкою (Ольга охрестила?), відтак переконувала сина прийняти християнство. Що ж, цього ніхто не підтвердить, але й ніхто не спростує. Уводиться у плин розповіді візія: у сум'ятті (у пошуках себе) Володимир іде до могили Ольги, звідки йому вчувається голос, який велить охреститися: «Твій страх нічний заміниться любов'ю, / А замість болю буде благодать». А перед цим він згадав, як за його наказом був убитий брат Ярополк: так зринає мотив братовбивства, відомий із Біблії, і він дошкуляє душі князя.

І хоч у літописі є епізод про перебування Володимира у Херсонесі, де він прийняв хрещення через те, що таку умову (за літописом) йому поставила донька візантійського імператора Анна, автор його ігнорує і пропонує свою версію: князь прагне заслужити прощення за вчинені гріхи (розпуста, наложниці, гулянки, вбивство брата й ін.). Виходить, можна грішити скільки завгодно, а потім покаятися — і все нормально, душа очиститься. Виникає і побічне запитання: а чи мали язичники поняття гріха, адже це, як видається, винахід християн?

Жанрове визначення твору «Вертеп» годі дати, бо Ігор Павлюк подав сучасну версію старовинного народного театального дійства, вдавшись подекуди до стилізацій у дусі давнини. Вертеп — лялькова вистава, що складалася із двох частин: різдвяної та комічно-побутової. Поет зосереджується на першій, що стосується народження Христа. Персонажі у творі не повністю відповідають вертепному набору дійових осіб і не призначені для лялькового дійства. Монолог гетьмана конкретизує історичну епоху — XVII-XVIII ст., коли Україну колонізувала Московія. Дія як така відсутня, а є монологи на тлі різдвяного оповідання.

Зміст цієї п'єски алегоричний: ідеться не так про народження Христа, як нової України, вільної, самостійної, державної. Знаменно, що твір опублікований у 1989 році, напередодні проголошення незалежності України. Отож і вийшов у автора новаторський твір, який за формою нагадує вертепну драму, а за змістом виражає суспільні очікування українців.

Поема «Бут» занурена в історію козаччини (XVII ст.) та оповідає про перипетії навколо козацького ватажка Павлюка (Бута). Авторський задум не передбачає спробу нагадати про певні події чи актуалізувати постать когось із чільних козаків. Як і в інших творах цієї книги, Ігор Павлюк прагне через історію осмислити сучасне. Та ще, очевидно, увагу автора привернуло прізвище Бута (так його називали козаки) — Павлюк. І навіть припустити, що він — нащадок цього ватажка нереєстрового козацтва: «А у сьомім коліні нащадок стає поетом...».

У поемі окреслено (чи алюзійно заторкнуто) чимало проблем давнішої української історії, коли Україна, яка перебувала у складі Речі Посполитої, мала шанс стати державою, проте політика декотрих гетьманів призвела до провалу цього наміру. Реєстрове козацтво служило королю, за що отримувало привілеї, а нереєстрове билось за свободу своєї землі. Других очолював Бут.

Але не буду зупинятися на сюжеті, на монологічних одкровеннях персонажів, а виокремлю основну проблему: особистість і натовп, щирий борець за волю і зрадники-пристосуванці. Такою особистістю, таким борцем і є в поемі Бут. Він намагався підняти на боротьбу незадоволених не тільки намаганням Польщі використати козаків у своїх інтересах, а й залишитися вірним своєму народові, котрий страждав від польсько-шляхетського приниження і гноблення. Позиція Бута зазнала поразки: його зрадили і стратили «свої» ж, хто прислужував імперії. Ось у чому трагедія Бута. Не випадково у фіналі дійства Мамай каже: «Мабуть, така вже доля / Гетьманів України — людям шукати долі / Їй високо в небі гинути».

Хіба ця трагедія не нагадує події у сучасній Україні? Взяти хоч би постать В'ячеслава Чорновола. Його не обрали президентом. А потім убили, і є підозріння, що «свої». А скільки таких малих трагедій, спричинених зрадами, пристосуванством та темнотою юрби?..

У своїх монологіях Бут каже багато чого своїм нещасним співвітчизникам, а сприймається це так, ніби він говорить нам,

сучасникам: «Рабам не треба віршів»; «Скільки можна терпіти сусідів важкі тортури?...» (сусіди — це сусідні держави: у часи Бута — Річ Посполита, у наш час — Росія). Він боровся за вільну Україну, а юрба прокляла його. Отака одвічна українська проблема. І її не просто фіксує Ігор Павлюк — вона йому болить.

Поема «Таморус» розпочинається роздумом Лірника про те, хто ми, українці, в історії. Виходить дуже суперечливий образ, який певним чином накладається на постать мандрівника Миклухо Маклая. Він народився в Україні, його предки — запорізькі козаки, а він, здається, забувся про своє походження: «Він прославив Імперію, / А не Україну обездолену, / Хоч українцем був». Автор не дає категоричних оцінок Маклаю, а тихо зітхає: «Він Україні не ворог, / А щось сумне-сумне...».

Ігор Павлюк створює візію суду над Маклаєм, і це вдалий хід у поемі, бо розкривається її основне, і нюанси у долі мандрівника. Звучать різні голоси: нащадок по крові, суддя, захисник, прокурор, лірник (власне, голос автора). І сам Маклай промовляє. Всі хочуть розібратися й осудити чи виправдати його життя, його життєвий вибір. Хто він — Миклухо Маклай?

Маклай «не любив цивілізації, утікав він від неї в коріння трави...», тобто у первозданність. Його листи впливають наяву, як пелюстки душі, і говорять про його високі почуття (романтичне кохання) та людські устремління. Маклая однозначно вважали «руським путешественником», тобто прислужником імперії, і жодного натяку про те, що він родом і духом — українець.

Чи потрібен сучасникам такий, як Маклай? У поемі навіть звучить фантастична пропозиція: клонувати його. Суддя каже: «Воскрешати Маклая тілесно, гадаю, не варто. / А ось дух його чистий для нас — головне». Той же суддя уточнює: «Ми судили себе, не Маклая. / Він наша совість. / Ми її воскресили. / Хай буде вона, як цвіт». Отже, мова не про історичні ремінісценції, а про *національну ідентичність*, яку в жорстких і жорстоких умовах імперії виявити було неможливо. А хто виявляв, то ішов на каторгу чи гинув у Сибіру.

Фантастична драматична поема «Остання тризна» — химерна драма. У ній по-бароковому звучить чимало голосів, які належать різним за соціальним статусом людям, і ті голоси — надто суб'єктивні. Тризна — то поминки. Що чи кого поминають Поет, Селянин, Робітник, Комуніст та інші? Складається враження, що вони поминають минуле, а мріють про

майбутнє. Акцентується питання: чого чекають? Отут тривожно, бо їм здається, що світ «як вершник безголовий без коня», тобто у минулому він сповнений війнами, скорботами, зрадами, богохульством і т.і. Чи може з такого-от світу прорости, вирости щось путнє у майбутньому? Поет (як персонаж твору) вірить у те, що світ порятує любов, і як підтвердження тому — це поява на сцені Божественної Інопланетянки (Мадонни) у модерному одязі, щоб забрати Поета у космос чи на іншу планету-зірку.

Але чому обрано поета з України? Зрештою, дає про себе знати почуття гумору автора, котрий через скептика Варавву намагається всіх викрити: «Скажіть мені, обличчя ваші де?! / Ви всі у масках!». «Весь світ — театр», — хочеться промовити вслід за Шекспіром. Виходить, усі ті суперечки та аргументи персонажів, їхні розмисли про минуле і майбутнє, їхнє богошукання, мрії, проголошення правильних ідей — то все мара. І від того сумно. Чи на такий фінал розраховував автор поеми-драми? Хтозна...

Книгу «Бут» завершує «п'єса для дітей» під назвою «Літаючий казан». Проте це не поема, персонажі говорять прозою. Можливо, цей твір потрапив до книги «за компанію» або тому, що він таки драматичний. П'єса написана вправно, місцями дотепно, з мовною індивідуалізацією персонажів, серед яких — підлітки, дід та баба, японець і турок, навіть робот, а також міфологічні істоти — Дух Лева, Домовик. П'єса доволі жвава, гумористична, але основна ідея серйозна: зображуючи два плани дійсності, автор пропонує «драму виховання», смисл якої у тому, щоб діти села і міста повернулися у природне середовище, відчули красу і мудрість природи та стали кращими. Так зринає давнє тлумачення: село має природну моральність, а місто зумовлює моральну деградацію, і така постановка теми ділить персонажів на позитивних і негативних. Але фінал п'єси обнадійливий, автор вважає, що із дитинства людина має пізнати своє природне покликання і зрозуміти сутність своїх діянь.

Книга «Бут» Ігоря Павлюка розкрила ще одну привабливу грань поета — уміння структурувати своє художньо-образне мовлення у формі драматичного письма, яке за законами жанру вимагає озвучення, авторського вираження, постановки на сцені. І це закономірно, але, як показує давніша і новіша театральна історія, драматичні поеми рідко потрапляли до уваги режисерів та акторів. Згадаймо хоч би драматичні

поєми Лесі Українки. Лише її «Лісова пісня» мала і має щасливу долю як на театральній сцені, так і в кінематографі. Дай, Боже, щоб драматичні твори Ігоря Павлюка були інсценізовані, а не стали лише об'єктом радіопостановок або «драмами для читання».

У своїй драматичній творчості Ігор Павлюк невіддільний від власної поетичної творчості загалом: такий же несподіваний, актуальний, замислений, метафорично-символічний, розкутий, майстерний, дотепний, парадоксальний, чим і приваблює багатьох читачів, має широке визнання не лише в Україні, а за кордоном, де його твори видаються й одержують солідні відзнаки. Книга «Бут» відкриває ще одну непересічну здібність автора — у форматі віршованої драми доносити до читача (і глядача) щось важливе, присутнє, цікаве й світле, прагнучи до нових життєвих смислів та художніх відкрить.